

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРОВОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА В БУРЯКОСІЮЧИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ

І.Д. Примак, доктор сільськогосподарських наук,
Білоцерківський національний аграрний університет;

О.І. Ряба, кандидат історичних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Висвітлені причини переходу від парової до прогресивніших систем землеробства в бурякосіючих районах України. Акцентовано увагу на особливостях еволюції трипільної системи в поміщицьких і селянських господарствах. Розкриті причини тривалого існування парової системи в землеробстві України, особливо на надільних селянських землях.

Ключові слова: система землеробства, буряки цукрові, пар, сівозміна, сільськогосподарські знаряддя, урожайність, селянська община, земля

У пореформенний період район бурякоцукрового виробництва займав переважно південно-західні, південночорноземні і центральночорноземні губернії Росії. Загальна посівна площа під буряками цукровими становила в 1860 р. 165 тис. десятин, 1870 – 173,2, 1880 – 239,2, 1890 – 279,2 і у 1913 р. – 681 тис. десятин. Отже, за півстоліття площа посіву буряків цукрових зросла більше ніж в 4 рази. Ще відчутніше збільшився валовий збір коренеплодів: з 5,6 до 63,3 млн. берківців або в 11 разів. Середня урожайність коренеплодів у 1881-1882 рр. становила 958, у 1890-1891 рр. – 1076, 1900-1901 рр. – 816, 1910-1911 рр. – 1341, 1914-1915 рр. – 1139 пудів з десятини, а цукристість відповідно 11,59; 13,56; 16,67; 18,98 і 18,32 % [1].

Головним центром бурякоцукрового виробництва були Київська, Подільська, Волинська, Харківська і Курська губернії. В 1881 р. в них було зосереджувалось 170 із 239 тис. десятин всіх посівів буряків цукрових у Росії, а в 1913 р. – 509 із 681 тис. десятин. Основна площа цих посівів знаходилася в капіталістично організованих поміщицьких господарствах, а виробництво цукру було їх повною монополією.

Буряк цукровий займав все більші площі в польових сівозмінах, що не могло не вплинути на інтенсивність і культуру його вирощування: поглиблення орного шару, ретельнішого обробітку ґрунту, внесення вищих доз добрив, а в підсумку – досконалішої системи землеробства.

Все це навіть у поміщицьких господарствах з'явилося не відразу. Промислове бурякосіяння в Росії виникло на початку ХІХ ст., але тільки в 30-х роках у комітеті цукроварів при Московському товаристві сільського господарства вперше обговорювалося питання про впровадження посівів буряків цукрових в польову сівозміну. У 1836 р. на зібранні членів комітету цукрозаводчик з Тульської губернії М.П. Глебов зробив повідомлення про

застосування в його маєтку плодозмінної сівозміни з посівом буряків цукрових, яка забезпечила значний приріст коренеплодів і цукристості порівняно з вирощуванням цієї культури поза сівозміною.

До цього поміщики-цукрозаводчики вирощували буряки тільки на спеціально виділених ділянках – “буряковинниках” або бурякових плантаціях. Кожну із них розділяли на чотири частини: на трьох вирощували буряки цукрові, а четверта була під чорним удобреним паром. Отримували щось подібне до селянського конопляника, з тієї лише різницею, що останній ніколи не залишали під паром, а удобрювали і щорічно засівали. Буряковинник через кожні три роки удобрювали і проводили на ньому паровий обробіток.

Мета досліджень – здійснити цілісний історико-науковий аналіз процесу еволюції парової системи землеробства в бурякосіючих поміщицьких і селянських господарствах та вивчити причини тривалого її існування в рільництві України.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження обрано історико-науковий, діалектико-логічний, бібліографічно-статистичний, проблемно-хронологічний методи, які сприяли комплексному аналізу предмета дослідження, що ґрунтується на принципах історизму, багатofакторності, всебічності та наукової об’єктивності пізнання.

Результати досліджень. В той період, коли буряки цукрові почали вирощувати в польовій сівозміні, на поміщицьких і селянських землях панувала парова система землеробства з її відомим трипільям: пар, зернові озимі, зернові ярі. Тому буряки спочатку зайняли місце в ярному полі сівозміни: перше – пар, друге – зернові озимі, третє – буряки цукрові.

Пізніше зернові ярі стали розміщувати після буряків. Утворилася сівозміна з таким чергуванням культур: 1 – пар, 2 – зернові озимі (пшениця або жито), 3 – буряки цукрові, 4 – зернові ярі. Траплялися випадки, коли коренеплоди сіяли після пару в сівозміні: 1 – пар, 2 – зернові озимі, 3 – пар, 4 – буряки цукрові, 5 – зернові ярі. Але досить часто в поміщицьких господарствах після зернових ярих висівали трави на 2-3 роки, а після них або повторювалося чергування культур, що передували їм, або по скибі трав сіяли озимі чи ярі.

Автори “Историко-статистического обзора промышленности России” писали в 1883 р., що скрізь де розведенням буряків займаються хлібороби, він культивується на полях і включений в більш або менш правильні сівозміни. Посіви його з року в рік на тому ж самому місці є рідкістю: буряк, як правило, вирощують в загальній польовій сівозміні за трипільної або плодoперемінної систем землеробства [2].

У збірнику “Сельское и лесное хозяйство России” за 1883 р. наведені типові для бурякосіючих губерній сівозміни. В Ямпільському повіті Подольської губернії: 1 – пар удобрений, 2 – пшениця озима, 3, 4 – буряки цукрові, 5 – ярі + трави багаторічні, 6-8 – еспарцет або люцерна; 1 – пар удобрений, 2 – ріпак, 3 – пшениця озима, 4 – буряки цукрові, 5 – ярі + трави багаторічні, 6, 7 – трави багаторічні, 8 – пшениця озима, 9 – буряки цукрові.

У Белгородському повіті Курської губернії: 1 – пар удобрений, 2 – пшениця озима, 3 – буряки цукрові, 4 – пшениця яра, 5 – пар удобрений, 6 – жито, 7 – буряки цукрові, 8 – овес + еспарцет, 9, 10 – еспарцет.

Таким чином, можна вважати встановленим, що в 30-х роках ХІХ ст. промислове буряковиробництво починає переміщуватися з особливих плантацій – буряковинників, де коренеплоди вирощувалися три роки поспіль і чергувалися з паром удобреним, – у польові сівозміни, де вони чергувалися з іншими культурами, у 80-х роках це переміщення в основному закінчилось, а спеціальні бурякові плантації стали рідкістю. Разом з тим на бурякових полях значно зросла урожайність – з 500-700 до 900-1000 пудів з десятини. В польових сівозмінах з буряками цукровими підвищилася також урожайність зернових хлібів: пшениці і вівса відповідно з 40 і 40-45 пудів з десятини за трипільної сівозміни до 80 і 90 пудів. Цукристість коренеплодів зросла в 2 рази: якщо в 30-х роках на “буряковинниках” вона становила 5-6%, то в 80-х у польових сівозмінах – досягла 11-12%.

У наведених вище схемах сівозмін простежується тенденція до скорочення посівної площі під буряками цукровими від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{4}$ і навіть до $\frac{1}{5}$ загальної площі сівозміни. Виникає і набуває широкого розповсюдження чотирипільна поліпшена зернова сівозміна, а на її основі розвиваються різноманітні багатопільні сівозміни плодозмінної системи.

Але уже в 90-х роках простежується зворотна тенденція – зростання частки посівів буряків цукрових у сівозміні. Це відбувається під впливом зменшення світових цін на цукор і прагнення цукрозаводчиків компенсувати його збільшенням виробництва цукру, а також у зв'язку із зростанням обсягу застосування мінеральних добрив, які уповільнюють наростання буряковтоми ґрунту.

Наведена вище широко розповсюджена в поміщицьких господарствах Белгородського повіту десятипільна сівозміна, за свідченням О.С. Єрмолова, була замінена таким чергуванням культур: 1 – пар удобрений, 2 – буряки цукрові, 3 – ярі зернові з підсівом конюшини, 4, 5 – конюшина, 6 – буряки цукрові, 7 – пар удобрений, 8 – пшениця озима, 9 – буряки цукрові, 10 – кукурудза, картопля та олійні [3]. Площа під пшеницею озимою в цій сівозміні, порівняно з попередньою, зменшена з 20 до 10%, а під коренеплодами, навпаки, розширена з 20 до 30%, еспарцет замінений конюшиною.

В інших повітах Курської губернії часто застосовувалися чотирипільні сівозміни, в яких замість багаторічних висівали однорічні трави (вика з вівсом, ячменем тощо). Буряки цукрові в цих сівозмінах займали 25% ріллі. У маєтках цукрозаводчиків часто зустрічалися п'ятипільні сівозміни з часткою коренеплодів 40%: 1 – пар удобрений, 2 – зернові озимі, 3 – буряки цукрові, 4 – пар удобрений, 5 – буряки цукрові.

В бурякосіючих господарствах Чернігівської губернії, за повідомленням інспектора сільського господарства К.І. Тархова, переважали чотири- і шестипільні сівозміни з часткою посіву солодких коренеплодів відповідно 25 і 33,3% площі ріллі. У Київській, Подільській і Волинській губерніях на початку

XX ст. в поміщицьких господарствах широко використовували багатопільні сівозміни без багаторічних трав, в яких буряки цукрові розміщувалися після озимих, чорного і раннього удобреного пару. О.С. Єрмолов у своїй праці наводить найтипівішу, за його словами, сівозміну, впроваджену в 1905-1909 рр. у маєтку графів Бобринських Київської губернії: 1 – пар удобрений, 2 – пшениця озима, 3 – буряки цукрові, 4 – зернові ярі, 5 – пар удобрений, 6 – буряки цукрові, 7 – однорічні трави, 8 – пшениця озима, 9 – пар чорний, 10 – буряки цукрові, 11 – зернові ярі.

Певний інтерес являє еволюція сівозміни в поміщицькому господарстві Білий Колодязь Волчанського повіту Харківської губернії, керуваним якого у 80-х роках був І.Н. Клінген – майбутній відомий вчений-агроном. До нього в цьому маєтку застосовувалася одна десятипільна сівозміна: 1 – пар, 2 – озимі, 3 – буряки цукрові, 4 – пар, 5 – буряки цукрові, 6 – ярі, 7-10 – трави. Він розділив усю рілля господарства, залежно від відстані до цукрового заводу, на три ділянки – ближню, середню і дальню. На кожній з них впровадив розроблену ним сівозміну. Головне завдання полягало в одержанні якомога більше якісних коренеплодів, підвищенні до максимуму площ посіву пшениці озимої і норми внесення гною та мінеральних добрив, скороченні до мінімуму кількості “пудовест” на одиницю площі та інших накладних витрат, підвищенні продуктивності землеробської праці, а також зміцненні всієї системи господарства шляхом здешевлення виробництва головного продукту рільництва – буряків цукрових.

На підставі цих міркувань І.Н. Клінген впровадив на ближніх полях трипільну сівозміну: 1 – пар удобрений і частково зайнятий, 2 – пшениця озима, 3 – буряки цукрові; на середніх – чотиріпільну: 1 – пар, 2 – озимі, 3 – буряки цукрові, 4 – ярі; на віддалених – одинадцятипільну: 1 – пар, 2 – пшениця озима, 3 – буряки цукрові, 4 – пар, 5 – пшениця озима, 6 – буряки цукрові, 7 – ярі з підсівом багаторічних трав, 8-10 – еспарцет або люцерна на укіс, 11 – еспарцет або люцерна на вигін.

У кінці XIX ст. для збільшення площі посівів коренеплодів у господарстві впровадили тільки чотиріпільні сівозміни з часткою буряків цукрових 25% всієї ріллі, а багаторічні трави замінили однорічними [4].

Таким чином, починаючи з 90-х років головним напрямом розвитку поміщицьких господарств у районах бурякоцукрового виробництва стало зростання частки буряків цукрових у сівозміні. Заради цього здійснюється перехід від багатопільних зернопаропросапних і зернопаротрав'яних сівозмін до коротко ротаційних зернопаропросапних і паропросапних.

Агроном А.А. Зубрилін – великий знаток поміщицького бурякоцукрового виробництва писав, що у маєтках цукрозаводчиків все мистецтво та увага їх досвідченої агрономічної адміністрації, переважаюча частка капіталів і робочої праці спрямовувались на одержання високих урожаїв цукрових буряків, хазяїн – був рабом буряка, виконуючим всі його забаганки [5].

Вирощуванням буряків цукрових займалися не тільки поміщицькі, але й багато селянських господарств, розташованих поблизу цукрових заводів. Ця

культура для селян чорноземних і південно-західних губерній мала таке ж значення, як пшениця для селян південної степової смуги або льон для селян нечорноземної смуги. Буряки цукрові вирощували заради грошей – для продажу цукрозаводчикам.

На думку науковців, у селянських господарствах знаходилося до 20-25% всіх посівів буряка цукрового (земська статистика не вела облік площ цієї культури окремо в поміщицьких і селянських господарствах) [6]. Основні площі цієї культури селяни зосереджували на городах, колишніх тютюнових плантаціях і конопляниках. Вирощування буряків цукрових на общинних селянських землях, у польовій сівоzmіні було рідкістю.

За повідомленням О.В. Советова, селяни сіяли буряки цукрові в північних повітах Чернігівської губернії на колишніх конопляниках, у південних – на тютюнових плантаціях. Інколи коноплі або тютюн чергували з коренеплодами: в перший рік сіяли коноплі або тютюн, а в два наступні роки – буряки цукрові [7].

В окремих випадках, коли коренеплоди вирощували на селянських надільних землях, де домінувало зернове трипільля, вони займали звичайно частину яркого клину, а чергування культур у сівоzmіні було таким: 1 – пар, 2 – озимі, 3 – буряки цукрові, зернові ярі.

Зубрилін А.А., який вивчав бурякосіяння в селянських господарствах Курської губернії, встановив, що на тих надільних землях, де коренеплоди вирощувалися протягом багатьох років поспіль, трипільля поступово переходило в шестипільля: 1 – озимі, 2 – буряки цукрові, овес, 3 – пшениця яра (після коренеплодів), пар (після вівса), 4 – озимі, 5 – овес, буряки цукрові, 6 – пар, пшениця яра.

Ця шестипільна сівоzmіна є здвоєним трипільлям: озимі і ярі хліба в ній так само займають $\frac{2}{3}$ ріллі, проте частка пару зменшується наполовину – з $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{6}$, а звільнену з-під пару площу займають буряки цукрові. Таким чином, прибуткова культура, що спричинила заміну зернового трипільля новими багатопільними сівоzmінами, не змогла “завоювати” собі належного місця на селянських общинних надільних землях цього району. А в тих виняткових випадках, коли буряки цукрові все ж таки проникали сюди, це не могло порушити традиційного зернового трипільля на селянських полях. Тільки окремі найзаможніші селяни, що мали у власності великі площі земельних угідь переходили від парової системи (1 – пар, 2 – озимі, 3 – ярі) до зернопаропросапної (1 – пар, 2 – озимі, 3 – буряки цукрові, 4 – ярі). Такі самі чотирипільні сівоzmіни інколи застосовувалися селянами на землях, взятих в оренду “миром” на більш чи менш тривалий термін. Орендна плата за землю в районах цукробурякового виробництва була дуже високою, і селяни, беручи в оренду земельну ділянку на декілька років, домовлялися, що їм буде дозволено мати чотирипільля, за якого доводилося менше платити за площу під паром.

Які ж причини такого тривалого панування зернового трипільля на надільних селянських землях в районах цукробурякового виробництва? Найважливі з них, на нашу думку, три.

Перша – селянське малоземелля. Селянський наділ часто був недостатнім навіть для виробництва на ньому мінімальної найнеобхіднішої для родини землеробської продукції.

Друга – непомірно висока орендна плата за землю: за десятину під ярі землевласники вимагали 20-25, а за десятину під озимі – 30 рублів. Вона була доступною і вигідною для заможних селян, які мали досконаліші сільськогосподарські знаряддя, обробляли орендовану землю руками батраків і вирощували не тільки зернові хліба, але й буряки. У селян, не спроможних вирощувати буряки цукрові, висока орендна плата “поглинала” увесь або майже увесь урожай зернових.

Третя – полягала в тому, що вирощування коренеплодів вимагало глибшої оранки і ретельнішого та інтенсивнішого обробітку ґрунту, високих норм добрив, що зумовлювало необхідність, в свою чергу, заміни сохи і дерев’яної борони досконалими знаряддями. Культура буряків цукрових енергоємніша, ніж зернова, а селяни не мали технічних засобів і коштів для виконання всіх заходів з вирощування коренеплодів.

За даними Центрального статистичного комітету за 1910 р. у 50 губерніях Європейської Росії із загальної кількості знарядь обробітку ґрунту частка плугів становила 32,1%, сох – 44, косуль – понад 5%, а удосконалених знарядь лише 3,5%. У селян одна сівалка була на 67 господарств, одна косарка на 25, одна молотарка – на 32 і одна віялка – на 8 господарств.

Вища технічна оснащеність селянських господарств спостерігалася в південних губерніях Росії, де збереглося менше кріпосницьких пережитків і ширшого розвитку набуло торгове землеробство. Так, у Харківській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській, Бесарабській, Таврійській губерніях і в землях Війська Донського частка сох становила менше 1% всієї кількості орних знарядь. Дещо більше одного поліпшеного орного знаряддя в середньому припадало на кожне селянське господарство, одна сівалка – на шість, одна касарка – на три, одна молотарка – на п’ять і одна віялка – на два селянські господарства [8].

На противагу півдню Росії, в центрально-чорноземних губерніях, де селяни сильніше відчували пережитки феодалізму, а їх господарства мали переважно натуральний характер, сівалки і збиральні машини майже не застосовувалися, а серед ґрунтообробних знарядь переважали сохи і дерев’яні борони. Навіть у нечорноземних промислових губерніях, де селяни займалися торговим льонарством, молочним скотарством і виробництвом товарної картоплі, 40% всіх ґрунтообробних знарядь становили сохи і дерев’яні борони.

Базуючись на даних Центрального статистичного комітету, що характеризують співвідношення між примітивними ґрунтообробними знаряддями (соха, дерев’яна борона) і удосконаленими (плуги, залізні борони), можна з достатньою достовірністю зробити висновок, що в 1910-1913 рр. в Європейській Росії поліпшеними знаряддями оброблялося менше половини посівної площі. Але ще менша частка цієї площі удобрювалася і входила в сферу дії нових, досконаліших та інтенсивніших систем землеробства.

Виникнення нових систем рільництва зумовлювалося не лише розвитком торгового землеробства і застосуванням досконаліших сільськогосподарських знарядь, але й зміною структури посівних площ, проникненням у польову сівозміну таких культур як буряки цукрові, трави кормові, картопля, соняшник і кукурудза.

Отже, щоб визначити територію, на якій впроваджувалися нові системи землеробства, необхідно знати величину посівної площі, зайнятої новими сівозмінами, що поєднують зернові культури з травами чи з просапними, або ж з травами і просапними (відповідно зернотравяна, зернопросапна, плодозмінна системи землеробства).

За даними “Сборника статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств”, у 1913 р. посівна площа під просапними культурами і сіяними травами в 51 губернії Європейської Росії займала 7618308 десятин, у т.ч. під картоплею – 3209186, сіяними травами – 1924826, кукурудзою – 1253737, соняшником – 596872, буряками цукровими – 585047, кормовими коренеплодами – 48642 десятини. При цьому слід враховувати, що близько половини площ картоплі (1,6 млн. десятин) і приблизно 25% посівів інших просапних культур і сіяних трав (1,1 млн. десятин) вирощувалося на городах і особливих ділянках [9].

Отже, в польових сівозмінах на площі приблизно 4,9 млн. десятин вирощувалися просапні культури і сіяні трави. Якщо припустити, що їх частка в сівозмінах становила 25%, то це буде 19,6 млн. десятин посівної площі, яка входила в сферу дії нової, так званої поліпшеної парозернової (зернової) системи землеробства [6]. Проте ця цифра явно перебільшена, оскільки поряд з сівозмінами поліпшеної парової системи, в господарствах цукробурякового виробництва, з винокурними і крохмальними заводами широкого розповсюдження набули вузькоспеціалізовані сівозміни, в яких частка просапних займала від 33 до 50%. Крім цього, в поміщицьких господарствах молочного напрямку часто зустрічалися сівозміни вигінної системи землеробства з часткою сіяних трав 50%. Тут також застосовувалась плодозмінна система, за якої під просапні і трави відводилося до 50% ріллі. Накінець, у господарствах, розташованих навколо великих міст і промислових центрів, за просапної системи вирощували багато картоплі, кормових коренеплодів і овочів.

Отже, на кожну десятину поля просапних культур і сіяних трав припадала одна десятинна зернових і пару. Таким чином, площа під новими, досконалішими та інтенсивнішими сівозмінами становила близько 10 млн. десятин, або майже 10% всієї ріллі Європейської Росії за 1913р.

Причиною технічної відсталості вітчизняного землеробства О.П. Людоговський, О.С. Єрмолов, О.І. Скворцов та інші агрономи-економісти вважали селянську земельну общину. Селяни, – писав Єрмолов О.С., – мають взятися за розум і прагнути не до захвату поміщицької землі, а до ліквідації сільської общини і до переходу від трипільля з посівом виключно зернових хлібів за поганого обробітку і недостатнього удобрення ґрунту до

багатопільних сівозмін з посівом кормових і технічних культур, з удобренням і плужним обробітком ґрунту. Тоді з порядку денного зніметься аграрне питання в Росії [3].

Найнижча врожайність зернових у Росії спостерігалася на селянських і орендованих і поміщицьких землях, що оброблялися селянами з половини. В “Обзорах сільського господарства Полтавської губернії” часто зустрічаються скарги на те, що наймачі неякісно обробляють ґрунт, засівають низькосортним насінням і забур’янюють поля.

Необхідна була земельна реформа. Але мало хто розумів, що всі законопроекти можуть виявитися фікцією, якщо народ, перш за все – селянство, не отримає громадянські права. А селяни в Росії на початку ХХ ст. становили 80% її населення. Через це селянське питання завжди було найважливішим, найболючішим, “проклятим” питанням. І чим більше зневажалось древнє земельне право: хто землю обробляє, той і господар цієї землі, тим наполегливіше завойовувало воно в умовах і серцях людей місце символу справедливості у вирішенні решти правових питань.

І ось накінець в 1906 р. з трибуни Державної думи роздався заклик прем’єр-міністра П.А. Столипін закликав депутатів: вирішити земельне питання на користь селянина! Новими законами полегшити йому вихід із общини. В результаті реформи селянство – сіль землі російської – мало стати стовпом державності, із громадян общини перетворитися в громадян Росії.

Столипіну П.А. неодноразово ставили в провину, що він зробив ставку на заможних вільних селян, і мало хто визнавав заслугою, що він не опирався на багатих селян всередині общини, вважав за необхідне зберегти її для слабких селянських сімей. Ставили в провину і збереження ним поміщицьких господарств, тоді як прагнення у лівих партій було вирішити питання одним махом – відібрати землю у поміщиків і розділити її між селянами.

Проте П.А. Столипін вибрав найважчий шлях – правовий – і зробив, вперше в історії Росії, ставку на людину. Вперше в історії уряд брався забезпечити сприятливий старт для всіх заповзятливих, енергійних, сміливих, сильних людей, сповна наділених господарською кмітливістю, здоровим глуздом, і незалежно від станової власності. Адже і безлаберні поміщики мали продавати землі не будь-кому, а в Селянський банк, за рахунок чого загальний земельний фонд зростає. Та й селянин, який отримав землю із Селянського банку, був абсолютно впевненим, що у нього її ніколи не конфіскують, якщо не конфіскували у поміщиків. Поставивши жорстку межу розростанню особистих володінь, реформа наче підштовхувала до пошуку оптимальних методів господарювання на землі. Пропонувався шлях правовий, безкровний, що вів до національного примирення.

Куля М. Богрова обірвала життя діяча під час перебування подружжя в Києві у вересні 1911р. Цей злочин взяли під захист офіційні історики. Столипін П.А. був оббреханий в очах нащадків. Він був небезпечним у країні, де після його смерті десятиріччями відбувалася боротьба тоталітарного режиму з народом.

Висновки. 1. У 80-х роках ХІХ ст. майже всі посівні площі цукрових буряків розміщувалися в сівозмінах. При цьому значно зросла їх урожайність і цукристість коренеплодів порівняно з вирощуванням їх у повторних посівах три роки поспіль.

2. З 90-х років ХІХ ст., для збільшення частки буряків цукрових у сівозмінах, поміщицькі господарства переходять від багатопільних до короткоротаційних зернопаропросапних і паропросапних сівозмін. Основні площі цієї культури в селянських господарствах концентрувалася на городах, колишніх тютюнових плантаціях і конопляниках.

3. Тривале панування парової системи землеробства на надільних селянських землях зумовлювалось малоземеллям, непомірно високою орендною платою за землю, технічною відсталістю.

4. Розвиток торгового землеробства, впровадження продуктивних сільськогосподарських знарядь, посівів просапних культур і багаторічних трав в сівозміну забезпечили перехід до прогресивніших систем рільництва (зернопросапної, плодозмінної, зернотрав'яної, зернопаропросапної, зернопаротрав'яної, просапної).

5. Найнижча врожайність зернових культур наприкінці ХІХ ст. спостерігалася на надільних селянських землях. Причину цього О.П. Людоговський, О.С. Єрмолов, О.І. Скворцов, П.А. Столипін вбачали у селянській земельній общині.

Список літератури

1. Материалы для изучения естественных производительных сил России и Польши. Свекла в Западной России и Польше. / Часть II. Исторический очерк и селекция сахарной свеклы.- Петроград: Российская Академия наук, 1917. – С. 34-35.

2. Историко-статистический обзор промышленности России. – СПб., 1883. – т.1. – С. 108-109.

3. Ермолов А.С. Организация полевого хозяйства. Системы земледелия и севообороты: Изд-ние пятое, пересмотренное и значительно дополненное / А.С. Ермолов. – СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1914. – С. 612-614.

4. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. – СПб., Изд. Департамента земледелия, 1901. – Вып.2. – С. 356.

5. Зубрилин А.А. Улучшение крестьянского хозяйства /А.А. Зубрилин. – СПб., 1908. – Вып.1. – С. 184-235.

6. Системы землеробства: історія їх розвитку і наукові основи /І.Д. Примак, В.А. Вергунов, В.Г. Рошко [та ін.]; За ред. І.Д. Примака. – Біла Церква, 2004. – 528с.

7. Советов А.В. Краткий очерк агрономического путешествия по некоторым губерниям черноземной полосы России лета 1876г. /А.В. Советов //

Труды Вольного экономического общества. – 1876. – Вып.4. – Том3. – С. 217-249.

8. Фортунатов А.Ф. Несколько страниц из экономики и статистики сельского хозяйства / А.Ф. Фортунатов. – М., 1922. – Издание 5-е. – С. 24-33.

9. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Петроград: Изд. Министерства земледелия, 1917. – С. 116-120.

Эволюция паровой системы земледелия в свеклосеющих районах Украины

И.Д. Примак, Е.И. Ряба

Освещены причины перехода от паровой системы земледелия к более прогрессивным системам в свеклосеющих районах Украины. Акцентировано внимание на особенностях эволюции трипольной системы в помещичьих и крестьянских хозяйствах. Раскрыты причины длительного существования паровой системы в земледелии Украины, особенно на надельных крестьянских землях.

Ключевые слова: *система земледелия, свекла сахарная, пар, севооборот, сельскохозяйственные орудия, урожайность, крестьянская община, земля.*

Evolution of planting steam system of agriculture in sugar beet sowing areas of Ukraine

I.D. Primak, E.I. Raba

The known causes of transition from steam farming systems to more advanced systems in buryakosiyuchy regions of Ukraine. Accented attention on the specifics of evolution trypilnoyi system in landlord and peasant farms. It discusses the reasons for the existence of a long steam system in agriculture in Ukraine, especially in rural allotment lands.

Key words: *system of farming, sugar beets, couples, crop rotation, agricultural implements, crop, peasant commune, the land.*